

Хрущ О.В.

кандидат психологічних наук, доцент
доцент кафедри загальної та клінічної психології
факультету психології

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника

Особливості та чинники прояву ненормативної лексики (лихослів'я) у сучасних школярів

Сьогодні питанню чистоти мови приділяється особлива увага. Це питання усвідомлюється і гостро постає не тільки у науковій спільноті, а й насторожує суспільство в цілому. Деякі дослідники вбачають зв'язок зростання популярності лайки (нецензурщини) серед різних верств населення багатьох країн і культур із втратою людьми ідеалів, кризою сімейних канонів, катастрофічним падінням авторитету уряду і взагалі всіх авторитетів. Це дуже небезпечно, так як може вирости покоління людей відчужених, замкнених у собі, що породжують асоціальну культуру (тобто культуру не для людини, а проти неї). Формується суспільство, позбавлене міцних традицій, які були б здатні зміцнювати будь-яку націю. Ось чому все суспільство в цілому, і кожна людина зокрема, мають боротися з будь-якими проявами лихослів'я і стати на захист чистоти мови і моральних цінностей, не допустити падіння світової культури, створеної століттями.

Аналітичний огляд досліджень дає змогу констатувати, що проблемі культури мови загалом, і підліткового лихослів'я зокрема, присвячені публікації вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких на особливу увагу заслуговують наукові доробки Н. Арутюнової, Б. Баєвої, Р. Байярда, А. Бандури, Р. Берона, Л. Долинської, М. Жинкіної, К. Лоренца, Е. Носенкової, Д. Річардсона, Г. Сагач, З. Фрейда, Е. Фромма, Н. Чепелевої, котрі ставили за мету підкреслити змістові основи «лайливої епідемії», яка лютує у світі, визначити її витоки та причини виникнення. Існує певна частина сучасних публікацій, яка розкриває ефект впливу словесної лайки (нецензурщини) на

здоров'я людини, на духовно-моральний стан суспільства і про подальші шляхи етичного розвитку, в першу чергу, молодого покоління.

Інвективна (образлива) і непристойна лексика має місце у багатьох мовах і культурах світу. До неї відносяться слова і вирази, вживання яких в культурному суспільстві заборонено. У цю групу входять: найменування людського тіла, фізіологічних відхилень, статевого акту. Сюди ж відносяться деякі образливі слова, але частіше використовуються — при вираженні всієї гамми людських емоцій: від гніву і обурення до радості і подиву.

Існує безліч версій походження лихослів'я, проте єдина відсутня. У зв'язку з означенням, виникає запитання задля чого люди використовують нецензурні слова у своїй мові. Як показують соціологічні опитування причини дуже різні: з будь-якого приводу – від радості до горя, просто так, без приводу, для зв'язки слів, щоб передати емоції (як позитивні, так і негативні), для зняття напруги, стресу, тривоги. Іноді дотримуючись принципу «як всі, так і я».

Етичну рефлексію феномена лихослів'я і глибоко негативне ставлення до нього можна виявити вже у релігії як досить давній формі світогляду, постулати якої подають лихослів'я як великий гріх, пошкодження душі, як порушення заповіді Божої, що свідчить про відхід людини від Бога.

На основі наукового занурення до розкриття психологічної природи даного феномену та способів його пізнання у дослідженнях констатується руйнівний вплив лихослів'я на душевне і тілесне здоров'я людини, підкреслюючи, що застосування інвективної (образливої) і непристойної лексики не тільки робить людей духовними жебраками, але й псує життя людини, призводячи до різних захворювань. Вчені неодноразово робили спроби дослідження впливу лихослів'я на життєдіяльність різних матеріальних об'єктів, хоча дані експерименти не визнаються в якості справді-наукових усіма представниками наукового співтовариства, але тим не менш мають місце бути. До прикладу, наведемо досвід японського дослідника Масару Емото, який вивчав властивості води, її зміну під впливом

навколишнього середовища, музики і слів. Наприклад, над кожною пробіркою він вимовляв різні слова, а після їх впливу на воду, заморожував її і фотографував. Фото слів, сказаних з добрим умислом, таких як «ангел», «любов», «душа», «дякую», «Мати Тереза», «краса», відрізняються витонченим візерунком. Кристали виходили красивими і гармонійними. Слова ж з негативним забарвленням: «я тебе вб'ю», «ти дурень», «мені боляче» надали зовсім протилежну дію. Кристали вийшли тьмяними і несиметричними за формою. Таким чином, дані дослідження доводять, що негативні слова впливають на структуру води, а так як наш організм складається на 80% з води, можна зробити висновок, що подібні зміни відбуваються і в людському організмі. Наступна група вчених на чолі з доктором біологічних наук І. Б. Белявським довела, що у людей, які часто вживають лайку набагато швидше наступають вікові зміни і з'являються різні хвороби. Зовні вони виглядають набагато старшими своїх однолітків, які не лихословлять. Більш того було встановлено, що зловживання інвективної (образливої) і непристойної лексики викликає не тільки гормональний дисбаланс в організмі (особливо у жінок, які з часом втрачають жіночність і красу — як зовнішню, так і духовну), але і мутацію молекул. Оригінальне свого часу бачення висловлює Генетик П. П. Гаряев, автор апарат, який перетворює слова в електромагнітні коливання. На основі проведених ним наукових розвідок у даному напрямку, вчений прийшов до висновку, що у випадку частого вживання людиною нецензурних слів її хромосоми змінюють структуру, починає вироблятися «негативна програма», спрямована на самоліквідацію, а це передається майбутнім поколінням.

Щодня людині властиво вимовляти велику кількість слів, не замислюючись про те, що кожне слово несе в собі величезне значення, впливає на оточуючих, і на неї саму. На превеликий жаль, грубість і лихослів'я стали у нас майже буденністю. Тлумачення цього слова: «Лихослів'я – вживання лайливих, соромітних слів // Грубі, недобррозичливі слова і вирази, вживані щодо кого-небудь». Філософи та психологи для

визначення цього явища, використовують ще термін «інвектива». Що означає: «інвектива (лат. *Invectiva oratio* – «лайлива мова») – різкий викривальний виступ проти кого-небудь, чого-небудь; образлива промова, лайка, випад».

«Інвектива» (лихослів'я) може вживатися у вузькому значенні (нецензурна вихватка) і в широкому – будь-який вербальний (словесний) прояв агресивного ставлення до опонента. «Інвектива» (лихослів'я) є однією з груп, які містить загальний термін «знижена мова». «Зниженість» – те, що не відповідає уявленням представників певної (як правило, провідної, панівної на цьому етапі історії) субкультури про належну і правильну поведінку. Також до терміна «знижена мова» відноситься: непрофесійний сленг (жаргон), просторічна лексика.

Лихослів'я має два види: агресивне і не агресивне. Агресивне лихослів'я – це будь-яка форма мовної поведінки, спрямована на образу або заподіяння шкоди іншій людині. Не агресивне лихослів'я – це будь-яка форма мовної поведінки, яку вживають без наміру когось образити, або розрядити власну агресію. Прикладом не агресивного лихослів'я може бути: вживання лайливих слів для «зв'язку слів у реченні», а також у стані емоційного піднесення.

Вважається, що лихослів'я почало свій розвиток із введенням морально-соціальних табу (певних заборон, за порушення яких порушника карали смертю або вигнанням, що було рівноцінним смертній карі). Через це люди знайшли такі слова, які б змінили недозволені дії. Тому нецензурна лайка – це найчастіше словесні порушення першого табу, а прокляття – порушення наступних – і є найдавнішим лихослів'ям. Чим більше виникало інших морально-соціальних табу, тим більший запас нецензурної лексики і прокльонів придумував і вживав народ.

Якщо ж брати сучасне суспільство, то поширення лихослів'я в ньому розглядається як певний інструмент слабких особистостей, які його використовують, як певну компенсацію за неможливість відповіді кривднику

іншими методами. Людина, яка вживає лайливі слова, частіше за все не впевнена в собі, заздрісна, корислива, малоосвічена, не успішна. Вважається, що використовувати ненормативну лексику, лихі слова у своїй мові – означає визнати себе слабким, безкультурним і з бідним лексичним запасом слів.

Лихослів'я можна прирівняти до таких залежностей, як тютюнопаління та алкоголізм, поки ще не втягнувся – можна зупинитися, не сказати, не вимовити. Потім поступово, не помітно лихослів'я стає хворобою, залежністю. Навіть якщо ми не палимо самі, а просто вдихаємо запах чужої сигарети, то все одно цим шкодимо своєму здоров'ю. Так і лайливі слова, нами не вимовлені, але почуті, непомітно і глибоко проникають у нашу підсвідомість і через певний час можуть використовуватися у нашому мовленні.

Людина, яка лихословить, уже не може побудувати елементарного словосполучення без лайливих слів як заміників пауз між реченнями та словами. За допомогою їх заповнюються пробіли в мовленні, виражаються позитивні та негативні емоції.

На даний час лихослів'я охопило майже всі вікові категорії людей. Ми часто можемо почути як діти дражнять, обзивають один одного. Чим старшими стають діти, тим більше зростає їх «лайливий потенціал», на заміну дражнилкам приходять різноманітні саркастичні й іронічні зауваження, невігідні порівняння, плітки, наклепи та інші способи вияву неприязні. А до дорослого віку все це переростає в ненормативну лексику і прокльони.

Деякі психологи вважають часте, безпідставне і безсоромне вживання лайливих слів (ненормативної лексики) як психічну ваду, що проявляється у людей хворих на синдром Туретта. Синдром Туретта (хвороба Туретта, синдром Шахраюочи де ла Туретта) – генетично обумовлений розлад центральної нервової системи, який проявляється в дитячому віці і характеризується множинними моторними збудженнями, і як мінімум, одним локальним або механічним збудженням нервової системи. Це спадкове,

вроджене захворювання, поширене серед людей чоловічої статі, як правило, не лікується, але його прояви зменшуються з віком. Іноді симптоми повністю зникають у зрілому віці. Раніше синдром Туретта вважався рідкісним і дивним синдромом, що асоціюється з викрикуванням нецензурних слів або соціально недоречних і образливих висловлювань. За допомогою лихослів'я людину можна знецінити:

1. Цілком: відповідна лайка у своїй морфологічній будові часто має заперечувальні префікси не-, ні– («нелюд», «нездара», «нікчема» тощо).

2. Частково: висміяти зовнішній вигляд («чорномазий», «потвора», «бруднуля»), поведінку і погані звички («алкаш», «нероба», «брехун», «злодюга»), підкреслити фізичні вади або ж приписати їх (тобто знецінити фізичну та психічну досконалість і привабливість людини): «дебіл», «дегенерат», «ідіот», «каліка», «сліпий», «глухий»; заперечити соціальну цінність людини: «бомж», «біч», «смерд»; національну: «хохол», «москаль», «кацап», «жид», «бульбаш» тощо. Нецензурними лайками людина знецінюється як сексуальний партнер. Найбільш суттєвим у аксіологічному аспекті лихослів'я є те, що знецінюючи людину частково, ми зрештою знецінюємо її загалом: ознака частини переноситься на ціле, адже лайка засуджує не вчинок, а особистість. Отже, в аксіологічному розумінні лихослів'ям можна вважати слова і висловлювання, які заперечують цінність людини, її значущість.

Якщо оцінювати прокльони із гносеологічної точки зору, то впадають в око такі, які вказують, що якась людина – нерозумна істота, інтелектуально неспроможна пізнати світ довкола, а тим більше – змінити і вдосконалити його: «невмійко», «незнайко», «дурень», «недотепа», «нездара» та всі «психіатричні» лихослів'я. Тому лайливими можуть бути всі слова і висловлювання, які вказують на недоумкуватість, дурість.

Існують прокльони, що заперечують саме буття людини. Це інвективи, аналіз яких дозволяє виділити онтологічний аспект досліджуваного поняття. Надзвичайно показовим є російське «ничтожество», а в українській мові

йому відповідає «нікчема», «ти – ніщо», тобто тебе взагалі немає, ти не існуєш. Фактично, стверджується небуття людини. Синонімічними за значенням можна вважати погрози: «ти – покійник», «ти – мрець», «тебе немає» тощо. Онтологічний аспект лихослів'я дозволяє зрозуміти екзистенційну сутність досліджуваного явища. Як зазначає В. Татенко, інвектива виявляє світ таким, у якому переважає відчуженість об'єкта від суб'єкта, особисте, індивідуально-неповторне поглинається загальним, безособистісно-універсальним. Це світ панування необхідності, зовнішньої детермінації, придушення свободи. Це світ, у якому знищується оригінальність особистості. За допомогою лихослів'я особистість десуб'єктивується, заперечується буття людини і стверджується її небуття.

На думку вчених лихослів'я у мові використовується ще й тому, що інвективна лексика має і низку позитивних психологічних характеристик: функціональність, критичність, образність, амбівалентність. В. Жельвіс дає ґрунтовне пояснення, чому лихослів'я є амбівалентним поняттям. Залежно від ситуації мовлення, інтонації, міміки практично всі інвективи можна використовувати як у негативному, так і в позитивному значенні. Можна когось обізвати «чорт», або ж похвалити: «От чортяка!», – маючи на увазі спритність, наполегливість, невтомність. Щоб лихі слова сприймалися без образи, необхідно дотримуватися таких умов: відповідна ситуація спілкування, рівноправність партнерів по спілкуванню, доброзичлива інтонація, усмішка. Тобто у такому випадку лихослів'я є демонстрацією нейтрального або позитивного ставлення до партнера.

Проте незважаючи на позитивний бік, лихослів'я – це прояв неосвіченості, неграмотності, низького культурного рівня. Використання ненормативної лексики показує зубожіння мови, аморальність мовця, ресоціалізацію його в суспільстві.

У зв'язку зі зміною цінностей, ідеалів і установок суспільства молодіжна культура вважає лихослів'я нормою повсякденного життя. У юному віці проблема нецензурної лексики стає особливо гострою, адже для

осіб даного віку дуже часто лихослів'я – це прояв незалежності, здатності не підкорятися заборонам, почуття дорослості. Але мало хто знає, що лихослів'я – зброя невпевнених у собі людей. Грубість дозволяє їм приховати власну вразливість, адже виявити слабкість і невпевненість в цьому віці рівносильно повній поразці. Психологи пояснюють причину тяжіння підлітків до «чорних» слів інтересом до їх походженням, вірніше, до того, що стоїть за цими словами. Адже ненормативна лексика побудована на позначеннях реалій і процесів, пов'язаних зі статевим життям людини, тією заповідною сферою, в якій юній особі хочеться показати себе досвідченим. Звідси і цинізм у поведінці, і у словах.

Бурхливі суспільно-політичні зрушення в Україні останнього десятиліття призвели до корінної зміни суспільного устрою українського суспільства, що, природно, не могло не позначитися на розвитку і функціонуванні української мови. Специфіка нинішнього стану мовної ситуації в Україні в тому, що переважна більшість змін в мові пов'язані зі змінами в суспільстві, точніше, основні зміни в мові і спілкуванні є прямим наслідком суспільних змін.

Основними соціально-політичними та психологічними чинниками, що визначають на даний момент розвиток поширення ненормативної лексики, є наступні:

1) сучасне українське суспільство – це суспільство, в якому реально здійснені принципи політичної свободи. Зникла жорстка регламентація життя членів суспільства з боку держави, адміністративно-командної системи. Мислення і політична діяльність людини розкріпачені, існують можливості для самостійної та незалежної суспільної та політичної діяльності всіх членів суспільства. Всі верстви суспільства отримали можливість активно проявити себе в політичних організаціях, в ринкових відносинах, люди проявляють активність у суспільному житті. З іншого боку, пригнічена раніше тоталітарною державою активність більшості членів суспільства в період реформування країни знайшла вибуховий вихід, що призвело до викиду не

тільки активності (ділової та політичної), але і до викиду у частині суспільства агресивності і грубості. стримувати раніше активність багатьох членів суспільства вихлюпнулася назовні, в тому числі і у формі агресивності, грубості, що викликає, неконтрольовану поведінку;

2) свобода слова стала найбільш помітною політичною реальністю в сучасному суспільстві;

3) скасування політичної цензури призвело до зникнення мовної цензури, що, в свою чергу, призвело до проникнення в друк, на екрани телевізорів, на радіо, в кіно і літературу великого обсягу ненормативної лексики;

4) нестабільність в політичному і економічному становищі країни, низький рівень життя значної частини населення, інфляційні процеси, безробіття і дорожнеча в Україні перехідного періоду є причинами стресу, в якому живуть сьогодні багато українців різних соціальних і вікових груп;

5) інтенсивне технічне переозброєння побуту українців може бути назване технічною революцією, і пов'язане воно, перш за все, з широким розповсюдженням в повсякденному житті складної побутової та офісної техніки, переважно зарубіжного виробництва;

6) сучасний світ – це глобалізований світ. Світ, в якому немає чітких етнічних і культурних кордонів. Розвиток технологій дозволяє за пару секунд переслати інформацію з одного кінця Землі в інший. В результаті стирання кордонів, змішання мов «розчиняє» культурну спадщину кожної нації. Це безпосередньо пов'язано з вживанням ненормативної лексики. У свідомості людини зникає табу на вживання лайливої лексики, яка несе історико-культурний характер.

7) культурна дезінтеграція: інтенсивні модернізаційні процеси, некритичне запозичення ззовні і насильницьке впровадження економічних, політичних і культурних моделей, руйнування базових цінностей християнської культури і експансія нетрадиційних релігій, маніпулювання за допомогою ЗМІ суспільною свідомістю, цілеспрямоване нав'язування

асоціальних і протиправних еталонів поведінки і стилів життя, що виявляється в низькому рівні цивілізованості, в занепаді трудової етики, зростаючої агресивності, зростанні злочинності.

Ставлення до ненормативної лексики серед наших співгромадян завжди було неоднозначним. Так, одні вважають, що вона засмічує і збіднює мову, вже не кажучи про те, що погано впливає на звичаї, демонструє загальне падіння моралі і моральності. Інші ж впевнені, що лайка допомагає скинути негативні емоції, «випустити пар» і т. д. Судячи з результатів дослідження, зрідка вставляють у свою мову нецензурні слова 48% українців. 14% опитаних вважає, що нецензурна лайка – це відмінний спосіб зняти напругу і достукатися до деяких людей.

Статус нецензурних виразів у сьогоднішній українській культурі амбівалентний. З одного боку, їх вживання, особливо публічне, залишається табуйованим. З іншого, лайливі слова займають чільне місце не тільки в повсякденному житті і світській культурі, а й в публічному просторі і культурному виробництві: художні твори з вживанням ненормативної лексики мають певне коло шанувальників; в рекламі популярні евфемізми лайливих виразів; ряду публічних діячів вживання ненормативної лексики служить «візитною карткою».

Таким чином, охарактеризувавши сутність поняття «лихослів'я», ми дійшли до наступних висновків. Лихослів'я – вживання лайливих, соромітних слів; грубі, недобррозичливі слова і вирази, вживані щодо кого-небудь. Лихослів'я має два види: агресивне і не агресивне. Агресивне лихослів'я – це будь-яка форма мовної поведінки, спрямована на образу або заподіяння шкоди іншій людині. Не агресивне лихослів'я – це будь-яка форма мовної поведінки, яку вживають без наміру когось образити, або розрядити власну агресію. Лихослів'я, як правило, культурно обумовлене, його виникнення і вживання безпосередньо пов'язане з етносом і з веденням морально-соціальних табу (певних заборон, за порушення яких порушника карали смертю або вигнанням, що було рівноцінним смертній карі).

Лихослів'я – це прояв неосвіченості, неграмотності, низького культурного рівня. Використання ненормативної лексики показує зубожіння мови, аморальність мовця, ресоціалізацію його в суспільстві.

Серед інститутів соціалізації особистості, які мають вплив на поширення лихослів'я серед молодого покоління є сім'я та шкільний (освітній) заклад. Відомим фактом є те, що саме сім'я – це перший і основний інститут соціалізації особистості, у якій дитина навчається вимовляти перші слова, робити перші кроки, засвоює певні ролі поведінки. Відповідно, якщо у сім'ї торжествує агресивність, грубість, лихослів'я у стосунках між батьками і дитина є свідком цього, то не потрібно дивуватися агресивним проявам поведінки та вживання ненормативної лексики дитиною.

Наступний інститут соціалізації – освітній заклад шкільного типу. Місце, де дитина проводить найбільше свого часу, тому можна вважати, що саме у стінах школи створюються умови для розвитку його особистості. У школі дітей навчають не тільки читати й писати, але й дають уявлення про загально прийняті цінності. Але в наш час, девальвації моральних норм, лихі слова можна почути і у шкільних стінах, навіть із вуст наставників. Кожного разу чуючи від останніх лихі слова, діти починають сприймати як норму, використовуючи ці слова на практиці.

До причин виникнення і поширення лихослів'я можуть належати оточення однолітків, ЗМІ, суспільства, проте цей вплив не такий масштабний у порівнянні із сім'єю та шкільним впливом.

Розглянуті й проаналізовані теоретичні аспекти, практичні висновки до порушеної нами проблеми та її вирішення в умовах освітньої установи (а можливо поза її межами) підкреслюють гостру необхідність у визначенні того, що саме є основою для внутрішньої рівноваги зростаючої особистості, як саме здійснюється регуляція її поведінки та як можна допомогти мінімізувати поширення лихослів'я серед школярів.

Відповідно, мета нашого дослідження - теоретично обґрунтувати й представити результати емпіричного дослідження чинників ненормативних

мовленнєвих конструктів у сучасних школярів, розглянути та запропонувати шляхи мінімізації поширення ненормативної лексики в молодіжному (шкільному) середовищі.

Пристаючи, до емпіричного дослідження особливостей та чинників ненормативних мовленнєвих конструктів у сучасних школярів (віковий діапазон досліджуваних 14-15 років) ми зіштовхнулись з деякими проблемами, частина з яких стосується методології вивчення цього явища.

Для вирішення цього завдання були застосовані стандартизовані психодіагностичні методики, тобто чинники ненормативних мовленнєвих конструктів у сучасних школярів досліджувались за допомогою анкетування «Ненормативні мовленнєві конструкти у сучасних підлітків» (автор А.І. Тавровецька). Запропонована нашим досліджуваним анкета містила 12 запитань. Мета її полягає у дослідженні ставлення підлітків до лихослів'я та ненормативних мовленнєвих конструктів взагалі, а також у виявленні чинники лихослів'я серед підлітків. Так як, вживання ненормативних мовленнєвих конструктів є соціально не бажаним проявом поведінки людини, ми зрозуміли, що відповіді можуть бути не відвертими, тому анкетування було анонімним у режимі он-лайн, підкріплене питаннями для перевірки. Крім того, для формування загальної картини порушеної проблеми ми застосовували: проективну методику «Неіснуюча тварина» (яка дозволяє виявити певний зміст психіки підлітка, ймовірну агресивність, труднощі у спілкуванні, тенденції до самоприкрашення або самовиправдовування, демонстративності, чуттєвості, підкреслення своєї статі, іноді орієнтування на свою сексуальну роль) та опитувальник Г. Смішека (для діагностики типу акцентуації особистостей досліджуваних підлітків).

В результаті здійсненого емпіричного дослідження нами було отримано наступні діагностичні результати:

- за проективною методикою «Неіснуюча тварина» аналіз прояву ознак агресивності у дітей дозволив зробити висновки про те, що

10 досліджуваним школярам відповідає високий рівень агресії (вони набрали - 18 - 26 балів); 26 досліджуваних набрали - 11-15 балів, що відповідає низькому рівню агресії; у незначній кількості респондентів були виявлені ознаки прихованої агресії.

- у ході психодіагностичного дослідження акцентуацій особистості була використана методика Г. Смішека. Напочатку був проведений кількісний аналіз результатів, побудований профіль особистості досліджуваних школярів і отримано наступні результати: виявилось, що у (45%) опитуваних наявний яскраво-виражений циклотимічний тип акцентуації особистості і у 30% він знаходиться у зоні психічної тенденційності, що вказує на часткові прояви характеристик цього типу.

Вважаємо за необхідне подати опис даного типу акцентуації: особам із високими оцінками за цією шкалою відповідає зміна гіпертимних і дистимічних фаз. Характеризується зміною гіпертимних і дистимічних станів. Їм властиві часті періодичні зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій. Радісні події викликають у них картини гіпертими: жага діяльності, підвищена балакучість, стрибки ідей; сумні - пригніченість, сповільненість реакцій і мислення, так само часто змінюється їх манера спілкування з оточуючими людьми. У підлітковому віці можна виявити два варіанти циклотимічної акцентуації: типові і лабільні циклоїди. Типові циклоїди в дитинстві зазвичай справляють враження гіпертимних, але потім виявляється млявість, занепад сил, те що раніше давалося легко, тепер вимагає непомірних зусиль. Перш галасливі і жваві, вони стають млявими домосусідами, спостерігається падіння апетиту, безсоння, або навпаки, сонливість. На зауваження реагують роздратуванням, навіть грубістю і гнівом, в глибині душі, однак, впадаючи при цьому в зневіру, глибоку депресію, не виключені суїцидальні спроби. Вчаться нерівно, що трапилися упущення надолужують насилу, породжують в собі огиду до занять. У лабільних циклоїдів фази зміни настрою звичайно коротше, ніж у типових

циклоїдів. "Погані" дні відзначаються більш насиченим поганим настроєм, ніж млявістю. У період підйому виражені бажання мати друзів, бути в компанії. Настрій впливає на самооцінку.

- щодо анкети «Ненормативні мовленнєві конструкти у сучасних підлітків» (автор А.І. Тавровецька), то відповіді респондентів категорувалися на: «позитивно», «негативно», «байдуже», «прикольно». Результати були наступні.

Перші запитання були присвячені визначенню ставлення до лихослів'я: «Яке ваше ставлення до лихослів'я?» та «Яке ваше ставлення до лихослів'я саме на вашу адресу?». Аналіз відповідей свідчить, що більшість опитаних байдуже ставляться до лихослів'я лише у випадку коли воно не зачіпає їх особисто. Так, на запитання про ненормативну лексику взагалі, хлопці:

- у 42 % мають позитивне ставлення,
- 18 % з них відповіли, що це навіть «прикольно»,
- 29 % виявили байдуже ставлення до лихослів'я.

Що стосується у даному випадку дівчат, то їхнє ставлення дівчат до ненормативної лексики дещо різняться у порівнянні з хлопцями. Дівчата проявляють до ненормативної лексики, лихослів'я та мату категорично негативне ставлення – 9,5%, байдуже – 16 %.

Розподіл відповідей змінюється як у дівчат так і у хлопців, коли питання лихослів'я, мату стосуються саме на їх адресу. Домінують відповіді негативного ставлення – 29% у хлопців та 56% у дівчат, а також байдуже ставлення – 52% хлопців та 45% дівчата.

Виявлені результати вказують на те, що більшість досліджуваних підлітків втратило уявлення про мовно-моральну норму і відмовилось від табування відповідного шару лексики у щоденній побутовій комунікації. Вони байдуже, а деякі навіть позитивно, ставляться до ненормативної лексики, вже включають модель спілкування із використанням лихослів'я та мату як цілком природну і звичну, не вбачають в цьому проблеми.

Наступне запитання анкети: «Чи вживаєте Ви лихослів'я, мат і як часто?». На нього позитивно відповіли лише 29% усіх досліджуваних. Беручи до уваги, що вживання ненормативних мовленнєвих конструктів є соціально не бажаним проявом поведінки людини, ми зрозуміли, що відповіді можуть бути не відвертими, тому були питання для перевірки (відкритого і закритого типу). Далі ми поставили знов таки ж закриті запитання: «Як часто ви вживаєте ненормативну лексику, мат?», але зазначили часові межі вживання ненормативної лексики (ніколи; час від часу; часто; дуже часто; постійно).

Цікавим було те, що ті, хто зазначав, що не вживає ненормативні мовленнєві конструкти, при відповіді на наступне питання обирали часові межі вживання цих конструктів. Аналіз відповідей яскраво демонструє статевий розподіл у відповідях: *хлопці* не заперечують вживання ненормативних мовленнєвих конструктів у себе, зазначають їх частоту у межах 56 % – вживання час від часу, та 15 % - часто; *дівчата*, навпаки, у своїх відповідях надали тільки дві характеристики – ніколи – 63%, час від часу – 42%. Такий розподіл відповідей можна пояснити фактором соціальної бажаності у відповідях, гендерним стереотипом у суспільстві. Вважається, що лихослів'я та ненормативні мовленнєві конструкти є звичайним явищем у «чоловічому» суспільстві, і навпаки, засуджуються, викликають більшої реакції в бік «жіночої» спільноти. Тому наш розподіл результатів тільки підтверджує даний стереотип.

Наступні питання стосувались мотивації вживання ненормативних мовленнєвих конструктів та емоційного стану після того, як почули лихослів'я (мат) на свою адресу. Мотивація вживання ненормативних мовленнєвих конструктів не відрізняється різноманітністю. Із запропонованих відповідей досліджувані обрали лише відповідь «звичка» - 58% хлопці та 24% дівчата, «у відповідь на образу» – 16% хлопці та 13% дівчата, «коли поганий настрій» – 30% відповіли тільки хлопці.

Аналіз відповідей свідчить, що підлітки відносять лихослів'я (мат) до звички, тобто не надають усвідомлення цим мовленнєвим конструктам, а

відтак й позбутися її буде важко. Певна частка зазначила, що це реакція на образу або коли поганій настрій й ненормативна лексика є немов сигналом про свій емоційний стан, попередженням у спілкуванні. Жоден з досліджуваних не обрали відповідь «для авторитету серед підлітків, друзів», а в науковій літературі ми знаходимо, що саме цей мотив є найбільш значущим. Згідно із запропонованою О. Леонтьєвим класифікацією потреба в вживанні лихослів'я, ненормативної мовленнєвої лексики, зумовлена прагнення до самоствердження, самостійності, незалежності, прагнення до досягнення авторитетного положення в дитячому колективі; потреба у самозахисті: прагнення захистити себе від вербальної агресії з боку інших учасників мовленнєвої ситуації – висміювання, приниження, тощо.

На основі аналізу результатів відповідей на запитання «Опишіть свій емоційний стан після того, як почули лихослів'я (мат) на свою адресу» , тобто впливу ненормативної мовленнєвої конструкції на емоційний стан підлітків засвідчив, що найбільший відсоток має відповідь «смішно» – 31,2% з усієї вибірки та «образа» – 28,2%, «жага помсти» – 15,6%, «агресія, злість» – 12,5% та «байдужість» – 12,5%.

Такий розподіл свідчить про те, що для підлітків лихослів'я, ненормативні мовленнєві конструкції є скоріше розвагою, проявом їх мисленнєво-мовленнєвої дотепності, яскравості розуму. У групі підлітків спостерігається доволі спокійне, а місцями й толерантне ставлення до вживання ненормативної лексики. Але разом з цим, ми відмічаємо й суттєвий відсоток тих, у кого ненормативна лексика викликає жагу помсти, агресію, образу.

У більшості досліджень науковці зазначають, що саме лихослів'я, мат породжують вербальну агресію у відповідь, а від неї близький шлях й до фізичної агресії. Також не може бентежити відсоток відповіді про байдужість до лихослів'я. Така байдужість свідчить про те, що ненормативна лексика міцно увійшла у мовлення, не сприймається та не засуджується як щось

ганебне, як щось, що характеризує людину як неосвічену, з обмеженим словником, з низьким рівнем літературного мовлення.

Останнє питання було спрямовано на з'ясування шляхів потрапляння ненормативних мовленнєвих конструктів та лихослів'я у мову підлітків. Ми поставили питання про можливі варіанти надходження, окресливши коли відповідей такими сферами, як: від друзів; від батьків; від однокласників; з телебачення, соціальних мереж, Інтернету; від дорослих; звідусіль.

Розподіл відповідей, які мають найбільшу частоту, наступний: більшої частоти набрали відповідь «звідусіль» – 79%, друге місце «від друзів» – 69%, третя позиція «ЗМІ, Інтернет, соціальні мережі» – 54% .

Отже, власне причинами закріплення лихослів'я є низький культурний рівень багатьох, їхня неосвіченість, невихованість, які проявляються в убогості пасивного й активного словникового запасу. Паузи в мовленні також заповнюються лайкою. Підкріплення здійснює й телебачення, соціальні мережі, які майже позбавленні цензури, перевірки та є прикладом для наслідування для багатьох підлітків та юнаків.

Узагальнюючи результати емпіричного дослідження на предмет особливостей та чинників прояву ненормативних мовленнєвих конструктів, лихослів'я у підлітків дають можливість стверджувати, що більшість досліджуваних підлітків втратило уявлення про мовно-моральну норму і відмовилось від табування відповідного шару лексики у щоденній побутовій комунікації. Вони байдуже, а деякі навіть позитивно, ставляться до ненормативної лексики, вже включають модель спілкування із використанням лихослів'я та мату як цілком природну і звичну, не вбачають в цьому проблеми.

У ході нашого дослідження з'ясовані чинники, які впливають на формування та використання ненормативних мовленнєвих конструктів: соціальні (друзі, батьки, ЗМІ, соціальні мережі) й особистісні (прагнення до досягнення власних цілей; потреба у самоствердженні; прагнення до досягнення авторитетного положення в дитячому колективі; потреба у

самозахисті). Ми вважаємо, що необхідно вживати заходів, спрямованих на превенцію поширення ненормативної лексики в молодіжному учнівському середовищі, підлітковому зокрема, і хочемо запропонувати деякі рекомендації.

Підлітковий вік – час перетворень уявлень про себе, час пошуків себе і свого місця у світі, формування власної ідентичності, тобто сталого, нефрагментованого і особистісно-прийнятого образу «Я». Звернувшись до наукових джерел, присвячених вивченню закономірностей розвитку таких утворень, як «Я-образ», «Я-концепція», «Я-ідентифікація», знаходимо підтвердження ідеї про віднесеність процесу становлення «Я» індивіда до становлення його соціальності: «Я» розглядається як «генетично закладена конструкція соціального світу».

У підлітковому віці Я-образ стає нестійким, втрачає свою цілісність, що зумовлено невизначеністю рівня домагань, труднощами переорієнтації з оцінювання інших на самооцінювання. Відхід від прямого копіювання зразків поведінки інших людей вимагає розвитку способів самопізнання та самоаналізу, які у підлітків ще недостатньо сформовані. Це породжує суперечність між гострою потребою підлітків у самопізнанні і нездатності, стійкості самооцінки, стабільності розвитку Я-образу. Саме тому, через перераховані вище особливості, підлітковий вік є сенситивним до вживання лихослів'я. Коли ж у ранньому дитячому віці вживання лайливих слів не усвідомлене, то в підлітковому віці має конкретну ціль – засвоєння і переймання у дорослих їхніх звичок. Підліток ще не здатен зрозуміти серйозності всього того, що відбувається. І, можливо, нецензурна лексика – це лише гра в самостійність, дорослість, ознака певної сили, намагання затвердити себе в дорослому оточенні.

Схильність до лихослів'я може проявлятися у підлітків через певні кризові ситуації, невдоволення собою, розчаруванні у близьких людях, надмірну тривожність, несприйняття однолітками. Також лихослів'я може бути інструментом психологічного захисту. Діти даної вікової категорії

можуть лаятися з різних причин, і ці причини можуть також відрізнятися залежно від віку: вони мають справу з тиском з боку однолітків і намагаються «вписатися» у коло своїх друзів, які також лаються; вони можуть не знати, що це означає, і експериментують з новим словом; вони намагаються натискати кнопки батьків або бунтувати – «як далеко я можу зайти?»; це імпульсивна реакція на емоції (розчарування, гнів, радість); це звичайна частина їхнього домашнього життя (вони чують, як батьки та брати, сестри лаються); вони намагаються діяти, як дорослі.

Як можна мінімізувати вживання ненормативної лексики?

- Вирішіть, які слова є прийнятними, або наскільки це нормально, маючи при цьому на увазі очікування.
- Спробуйте зрозуміти, чому ваша дитина лається.
- Ви можете навчити свою дитину, що, залежно від місця та компанії, лайка може бути недоречною.
- Якщо ти лаєшся, зупинись. Джуді Груен пропонує наступне як потенційний спосіб відкрити дискусію з вашою дитиною: *«Я усвідомлюю, що занадто багато з нас нецензурно лаються, і це неправильний спосіб говорити. Навіть коли ми злі або розчаровані, говоріння таким чином шкодить нам і оточуючим. Це завдає шкоди домашнього середовищу, в якому я хочу бути мирним і люблячим. Я перепрошую за те, що встановив поганий приклад із власною мовою, і я докладаю зусиль для її вдосконалення. Сподіваюсь, ви пробачите мені, і я прошу вас докласти таких самих зусиль».*
- Зробіть будинок зоною заборони на лайку або встановіть правила.
- Якщо підліток використовує нецензурні слова як спосіб навмисно образити, спробуйте пояснити наслідки за лайку так само, як і за будь-яку іншу неналежну поведінку.

- Хваліть дітей, коли вони утримуються від нецензурної лайки та використовують альтернативну лексику.
- Допоможіть своєму підлітку збільшити словниковий запас, включаючи альтернативні слова замість лайливих.
- Зрозумійте, що лише тому, що ваші підлітки лаються, вони не стають «поганими» дітьми.
- Поясніть зв'язок між мовою та настроєм.
- Формуйте у підлітка почуття гідності та безпеки.
- Побудуйте стимули.
- Заохочуйте кращий вибір розваг.
- Використовуйте технології, щоб допомогти.

Лайка може стати фазою, яку підлітки переростуть. Для інших лайка може замаскувати гнів і невпевненість, яким може знадобитися терапія. Але середньостатистичному звичайному підлітку, який просто ввійшов у звичку, ваші зусилля, допоможуть зрозуміти, наскільки важливі слова і який великий вплив вони мають на те, як їх сприйматимуть інші.

Профілактика використання ненормативної лексики у підлітків стає соціально значущою і в своєму рішенні практично необхідною. Важливість її вивчення також продиктована вимогами діючих освітніх стандартів загальної освіти в частині формування у школярів особистісних особливостей, необхідних для конструктивної поведінки, відповідального ставлення до власних вчинків, безпечного і здорового способу життя, ціннісних орієнтацій, готовності до відповідного міжособистісного спілкування, активної життєвої позиції. Ресурси вирішення проблеми в системі загальної освіти закладені в здійсненні соціально-педагогічної, психолого-педагогічної та виховної роботи з підлітками. Її конкретний зміст пов'язаний з розробкою психологічних рекомендацій з проектування освітнього середовища, комфортного та безпечного для особистісного розвитку учня на кожному віковому етапі, для своєчасного попередження порушень у розвитку та становленні особистості, її афективної, інтелектуальної та вольової сфер.

З метою визначення значення психолого-педагогічної профілактики використання ненормативної лексики, ми виходимо з смислового змісту ключового поняття «профілактика». У психології застосовується термін «профілактика», що представляє комплекс різного роду заходів, які спрямовані на усунення чинників ризику або попередження будь-якого порушення .

М. В. Львова зазначає, що профілактичну роботу з підлітками необхідно будувати на управлінні процесом соціалізації за допомогою ослаблення дії факторів, що ускладнюють «нормальну» соціалізацію школярів. Профілактика і корекція соціально-психологічних «факторів ризику» сприятливо впливає на індивідуально-особистісні фактори, так як вони взаємопов'язані причинно-наслідковими співвідношеннями. Профілактика і корекція відхилень в поведінці підлітків, як розмірковує Л. К. Іванова, повинна бути етіологічною, комплексною, поетапною і диференційованою, доцільно враховувати психологічний і психічний стан школярів, їх вік, ступінь і вид прояви відхилень у поведінці, що визначає її успішність і ефективність.

Ю. В. Щербініна в роботі з профілактики вербальної агресії в мовному середовищі школярів пропонує дотримуватися провідних загальнодидактичних принципів таких, як системність (використання комплексного підходу до вирішення даної проблеми) і двобічність (подолання вербальної агресії, як у учнів, так і вчителів).

Психолог Е. П'ятаков профілактичну роботу зі старшокласниками умовно поділив на чотири частини. Перша: мовна культура, її вихідна позиція полягає в актуальному, справжньому, продуктивному житті. Друга: характерні проблеми, які виникають тоді, коли використання ненормативних слів і виразів не контролюється свідомістю. Третя: неофіційна авторська лексика, термінологія, необхідна для роз'яснення підлітку, з якою метою «необхідно свідомо підвищувати свою мовну культуру, і уникати вживання лихослів'я», ненормативних, нецензурних слів і виразів. Четверта:

розвінчування деяких ілюзій з приводу привабливості ненормативної лексики в деяких ситуаціях.

Л.А Широкоградюк пропонує залучати найближче соціальне оточення до корекційно-профілактичної роботи. Увага, як безпосередня, так і опосередкована до проблеми використання ненормативної лексики з боку педагогів і батьків допомагає мінімізувати психотравмуючі ситуації, збагатити пасивний і активний словниковий запас школярів, що виключає лихослів'я. Система тренінгових занять, спрямованих на: гуманізацію та гармонізацію взаємин у системах дорослий-дитина, дитина-дитина; стимулювання можливостей конструктивного, нешкідливого спілкування; формування морально-психологічної позиції непримиренності лихослів'я, сприяє позитивному результату.

Проблема профілактики та корекції, на думку А.Р. Гузаєва, повинна вирішуватися в наступних напрямках: вивчення факторів, що викликають порушення в особистісному розвитку підлітків, що призводять до вербальної агресії, відхиляється і, в міру можливості, усунення цих негативних впливів; рання діагностика деструктивної поведінки підлітків; забезпечення диференційованого підходу в підборі виховних і профілактичних засобів психолого-педагогічної корекції вербальної агресії, вживання лайки, підлітками. Тільки спільні зусилля батьків, психологів, педагогів, соціальних і медичних працівників, політиків, діячів культури допоможуть змінити ставлення до лихослів'я. Проведені акції, програми по здійсненню політики держави, спрямовані і орієнтовані на проблеми і потреби підростаючого покоління, допоможуть створенню дієвих механізмів, що дозволяють усвідомлення підлітками важливості обов'язків перед сім'єю, суспільством в цілому.

І. П. Підласий рекомендує для викорінення використання ненормативної лексики у школярів наполегливо, послідовно, терпляче при вираженні переживань і думок допомогти підліткам позбавлятися від лайливих слів; утримуватися від лихослів'я і висловлюватися тільки

нормативною лексикою; дохідливо, наочно, переконливо демонструвати вираження почуттів без лайок і лихослів'я; переконувати на конкретних, позитивних прикладах, що дія приємного слова на багато сильніша, ніж вживання лихослів'я і лайки; допомагати підліткам засвоювати зразки культурного, ввічливого вираження почуттів і думок в схожих ситуаціях; формувати негативний образ людини, що вживає нецензурні вирази, лайливі слова; переконувати підлітків в тому, що до лихослів'я вдаються обмежені, слабкі люди, які нічого не можуть сказати нормальними словами; формувати неприйняття до ненормативних слів як способу вираження почуттів і думок; показувати і підкреслювати на реальних прикладах, що у не вихованих людей майбутнє менш привабливе, що власне використання ненормативних слів і виразів і не дозволило багатьом досягти в житті успіху; системно проводити спеціальні корекційні вправи для підлітків, чия мова засмічена лихослів'ям і недорікуватістю; активізувати вироблення правильних форм взаємодії і спілкування у вирішенні інших корекційних завдань.

М. Н. Добрунова пропонує акцентувати корекційну роботу на стимулювання особистісного зростання підлітків, на розкриття потенційних можливостей, на розвиток саморегуляції та самосвідомості, вироблення нових, позитивних відносин і форм спілкування з однолітками і дорослими.

Для зменшення частки негативних форм поведінки, С.А. Романов рекомендує направити психолого-педагогічний вплив на особистість підлітка, зокрема на компоненти самоствавлення і самооцінки.

Отже, в теорії практики наукового знання виявляються такі підходи до вивчення профілактики використання ненормативної лексики:

- як один із напрямів у процесі корекції відхилень у поведінці і вербальної агресії;
- як одне із завдань попередження соціально-психологічної дезадаптації;
- як один з аспектів попередження і корекції особистісних порушень;

- як небажаний, ненормативний, соціально неприйнятний спосіб вираження емоцій;
- як соціально неприйнятна цінність.

Виходячи з вищевикладеного, визначаємо, що психолого-педагогічна профілактика використання ненормативної лексики у підлітків спрямована на попередження порушень у розвитку та становленні особистості, мінімізацію та виключення використання ненормативної лексики в спілкуванні, формування конструктивних способів самовираження і корекцію психологічних особливостей підлітків. В основі психолого-педагогічної профілактики використання ненормативної лексики є виявлення психологічних чинників як сукупності особистісних характеристик молодшого підлітка, які впливають на їх звернення до ненормативної лексики.

Для цього, на нашу думку, зміст психолого-педагогічної профілактики повинен бути направлено на підвищення рівня соціально-психологічної адаптації, самокритичності, соціального інтелекту, при цьому зниження проявів мимовільного ненормативного емоційного реагування, роздратування, негативізму, незалежності, організацію особистісно-орієнтованої взаємодії дорослих (батька, педагога, психолога) з підлітком для формування способів конструктивного самовираження. Проаналізувавши дану ситуацію ми пропонуємо такі рекомендації з попередження поширення ненормативної лексики серед учнівської молоді: проводити просвітницьку роботу з батьками, з досвідченими і майбутніми педагогами, проводити психолого-педагогічну, корекційну і профілактичну роботу з дітьми; проведення корекційних занять з учнями із самоусвідомлення негативного впливу лихослів'я на життєдіяльність особистості, зниження рівня агресії, розвитку емпатії; організація тренінг-семінарів для вчителів із підвищення їхньої психолого-педагогічної компетентності у розв'язанні проблем професійного та неформального спілкування; проведення бесід і

роз'яснювальної роботи з батьками щодо налагодження неконфліктних і партнерських стосунків зі своєю дитиною.

Список використаних джерел

1. Акцентуации характера и использование опросника Г. Смишека. Методические рекомендации для практических психологов. Составила В. Г. Сахарова. Владивосток, 1998.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Минск: Изд-во «Попурри», 2005. 512 с.
3. Бончук Н.В. Аспект лихослів'я в комунікативній поведінці підлітків та юнацтва. Молодий вчений. № 4 (31), 2016. С. 440-447.
4. Выготский Л.С. Проблемы возрастной периодизации детского развития. Вопросы психологии. 1972, №2. С. 114– 123.
5. Килина И.А. Теоретические предпосылки исследования проблемы деформации ценностно-смысловой сферы личности как фактора наркозависимости подростков. Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов. Вып. 2. Кемерово: Кузбассвуиздат, 2004. - 410 с 13.
6. Кондратьева И. Н. Культурно-досуговая деятельность девиантных подростков в условиях учреждения. В сборнике: Студенческая наука, искусство, творчество: от идеи к результату. Материалы III Всероссийской студенческой научно-практической конференции. Краснодарский государственный институт культуры. 2016. С. 143-146.
7. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва : Стереотип, 2014. 312 с.
8. Ощепков А. А., Калинин И. В. Исследование взаимосвязи социальных установок и ценностных ориентаций нормативных и девиантных подростков Актуальные вопросы современной психологии: материалы междунар. науч. конф. (г. Челябинск, март 2011 г.). Челябинск: Два комсомольца, 2011. С. 24.

9. Панова Н.Ю. Ненормативна лексика у молодіжному мовленні як відображення психологічних та соціальних конструктів. Психологія. Збірник наукових праць. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2005. Вип. 20. С. 34-41.
10. Седов К.Ф. Агрессия как вид речевого воздействия. Прямая и непрямая коммуникация: Сб. науч. тр. Саратов : Изд-во Гос УНЦ «Колледж», 2003. С. 196-212.
11. Татенко В. О. Психічне у ціннісному і суб'єктному вимірах: до питання про предмет сучасної психології. Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти : матеріали 3-х Харківських міжнародних читань. Харків, 1995. Ч. 1–2. С. 112–115
12. Ширококордюк Л. Лихослів'я у шкільному середовищі: профілактика і корекція. Київ : Шкільний світ, 2009. 128 с